

ДНЕВНИКЪТ КАТО СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКА ХРОНИКА И ФИЛОСОФСКО-ЕСТЕТИЧЕСКА КАТЕГОРИЯ

ЖАНА НИКОЛОВА-ГЪЛЪБОВА

1. РАЗЛИКАТА МЕЖДУ СПОМЕН И ДНЕВНИК: „МОЖЕ БИ“

В надпреварата на събития, на душевни падове и хребетни извисявания, в мигове на върховно щастие или дълбоко униние понякога човек, а най-вече писателят или поетът, не намира време наред с творческата си дейност или всекидневните задължения да води дневник. Всеки може да си представи колко много е загубила българската литература от това, че почти никой от нашите големи или малки писатели не е отделил време от творческите си занимания, за да разкрие нещо от най-скритите трепети, от внезапните прозрения на мисълта и навеи на въображението, дори от всекидневното на своя живот, от впечатленията си от хора или от събитията на деня. Стихията на дълбокия душевен трус втиква за кратко време писалката в ръката на П. К. Яворов и така изниква след смъртта на Мина Тодорова лирично-философският дневник, една разтърсваща изповед и летопис на този период от неговия живот, но този порив скоро потъва във въртопа на насъщната борба за съществуване и служебните ежби, в тираничния напор на творческите замисли. В многожанровото си творчество и Яворов като Иван Вазов има възможност да се разтоварва вътрешно чрез поетическата изповед и така да ликвидира по най-непосредствения начин душевните стълкновения и кризи. В този смисъл творбите му се превръщат отчасти и в биографична документация, отреагиране на неизбежния сблъсък с предизвикателствата на една конфликтна действителност. Пенчо Славейков се разтоварва вътрешно не само с творбите си, но и с пламенните критически статии и така пропуска да разкрие скрижалите на най-съкровения преживявания. Единствено Кирил Христов, и то може би поради конфликтната си личност и доброволното изгнание в чужбина, прибягва към помощта на този душевен катализатор — дневника, — но при него действа силно и друг фактор: конфликтната ситуация в битието му, която го поставя непрекъснато в положение на самоотбрана и предизвиква драматичен диалог не само със семейството му, но и с всеки един, който го е засегнал по един или друг начин с най-малък намек, с цялата наша действителност, а тези стълкновения той може да разреши най-безболезнено чрез дневника! Той е неговата защита, неговото документално наследство за поколенията, неговото воюване за правда и лично достойнство, за една правда, която в много случаи, разбира се, е субективна правда, малко изкривено огледало за хора и събития, но все пак дневникът му е документ на едно жизнено поведение и на човека и писателя в борбата му за истината. В името на нея в края на живота си той трябваше да направи доста отстъпки от някои свои становища и твърдения и заблудни схващания, да възстанови съборените мостове не само с родината, но и с хората, набедени погрешно от него. Йордан Йовков, този майстор на художественото слово, разкрил в творчеството си цяла галерия от човешки съдби, засекретява своето лично всекидневие, дори творческата си биография в непристъпния алков на сърцето си. И така годините се търкалят, някъде

дълбоко в подсъзнанието се поражда желание, подтик или намерение да се запишат неравните кардиограмни линии или по-забележителни преживявания и впечатления, да се задържи времето поне в най-бегли отбелязвания и сигнали, но липсва активната воля, за да го приведе в действие и заедно с динамичния напор на времето отшумяват и емоционалните взривове, спомените все повече избледняват, превръщат се в увехнали цветя, без ярки багри, без живия блясък и упоителния аромат на свежото цвете, без трепетния пулс на непосредственото вълнение, без острата наблюдателност и изчерпателния рисунок на първата изповед. Понякога календарните дни са изпълнени с интересни преживявания, понякога протичат наглед сиви и еднакви като мъниста от евтима огърлица, но от перспективата на едно програмирано бъдеще — в големия и загадъчен план на индивидуалното или общочовешкото битие — по-късно дори и най-незначителните поводи и случки, дребни на вид произшествия, скрити в здрачните дълбочини на фона, могат да съдържат първите сигнали или ембриото на съдбоносен поврат, динамичната сила, която ще обърне стрелката на живота. Записани в програмата на всекидневие, в жизнения ритъм на борбата за хляб или утвърждаване, ние пропусваме внезапно породения подтик на грабнем перото и да отбележим датата на едно още обвито в непрогледен здрач зачатие. Все се отлага за по-късно, а това по-късно, когато събитията ще се свържат в по-определена казуална зависимост и ще придобият още по-очертан релеф, се превръща в смътни и увехнали спомени. Причината може да бъде и от съвсем прозаично естество, което много често изиграва фатална роля — страхът дневникът да не попадне в чужди ръце и така съкровената тайна, предназначена само за нас, да бъде използвана срещу нас или да стане предмет на нелепи клюки и шегги, дори да предизвика дълбоки разриви в личния живот, както се случва често. Това важи два пъти повече за нашите битови условия, когато писателят, особено в миналото, рядко е имал свое неприкосновено кътче. Да не говорим за жената, чието битие е било поставяно винаги под микроскопа на уличната мълва и дори най-невинната изповед може да се разрасне в съдбоносна катастрофа. В живота, а и в романите, често пъти едно любовно писмо, пазено като реликва от едно младежко увлечение, или зашифрованата тайна в пожелателни страници на момински дневник предизвикват години по-късно неоправими трагедии. При жената тайната на личната изповед винаги е била сковавана от дълбоко вкоренени предразсъдъци, от великия страх да не се проникне зад завесата на външното благоприличие и така много от най-важните преживявания се държат скрити, заключени с десет секретни ключа в тайните сейфове на сърцето. Поне там никой не може да проникне с любопитния си поглед или да ги-доскосне с нечисти ръце. Всичко остава погребано в скрижалите на паметта или бива затрупано от пепелта на времето. Под нея тлеят живи въгленчета, които дълго време стоплят сърцето в мигове на отчаяние или униние, но големият пламък никога не може да лумне отново и да вдъхне на спомените живителна стихия, те остават само отблясъци, в тъмните периферии на които потъват немалко важни подробности. Това, което възкръсва случайно по някакъв повод от пепелта, са само дребни частички от дългата поредица календарни дни и часове. Дори когато се запомнят доста подробности около важните съдбоносни събития, винаги ще липсва живата субстанция на непосредственото емоционално внушение, на непосредствения запис. Събитието се предава като сух факт, като хербарийна субстанция, преразказва се с малко докладен тон, без трепетното вълнение на върховния миг, без повишена температура на чувствата, без богата емоционална палитра. Психически това е лесно обяснимо: след многократната вътрешна обработка в продължение на непрекъснат низ от години преживяването е отреагирано, то не предизвиква нервното и душевно напрежение, породено от случката, спомените представят една вече избледняла и обезцветена снимка, те са като пожелтял лист в емоционалната биография, наистина обляхнати от патината на романтично осмисляне, но не жива субстанция, каквато щеше да остане, ако беше отразена непосредствено в дневника с цялата пъстра обстоятелствена картинност на чувства, мисли и образи, на дребните световарни феномени около главното произшествие. Едно е да четеш дневник, в който всичко говори с езика на личността, като се почне от вълнуващите динамични

линии на почерка, запечатани като неизличим писмен и графологически документ, и се стигне до откровеното изложение на вътрешното отношение към света, на поведението към хора и събития, на мирогледната, идейно-политическата и емоционалната реакция към тях, и друго е да възкресяваш спомени, в които се преплитат истина и поетическа измислица за сметка на действителната емоционална или фактическа живопис, потънала безвъзвратно в подземята на съзнанието. Новата проекция е фрагментарна, понякога без органическа връзка, с празнини, пропуски, с притъпена релефност и убита багрениост на емоционалните реакции, но което е още по-важно — със силно пострадала достоверност на диалога, на разменените реплики, предавани вече „по памет“, „приблизително“ или „по смисъл“, а не с живеча и трепета на пълнокръвното слово. Това чувство има и Елисавета Багряна, когато на Априлската дискусия 1987 г. („Литературен фронт“ 23 април, брой 17) в изказването си признава:

„Ако си водех дневник — колко неща бих могла да ви прочета днес от него. И все си казвах, че е хубаво да се води дневник, но все не го правех. Както и да се записват попътните хрумвания. Казвала съм си: „Е, щом се забравят, не са били толкова богати и интересни.“ Но и това изглежда не е така. Те отлитат. Понякога безвъзвратно. Някои се връщат, но само някои. И изплуват от небитието като спомени. Като спомена как в семейството на Шапкареви в Ючбунар идва да ме намери и да поиска стихотворения за „Вестник на жената“ Чолчев. На мен, още непечаталата. Или после пак да ме потърси Вл. Василев. Че и още по-назад, когато се създаваше „Алианс Франзес“.“

И досега тя си спомня как Андре Мазон — учителят ѝ по френски език — написал със ситничък почерк под домашната ѝ работа:

„Това е работа на бъдещ поет на България.“

Спомня си още и думите на Йордан Йовков:

„Когато Багряна почна да пише стихотворения, аз спрях да пиша поезия.“

И завършва:

„Може би подсъзнателно подобни неща са ме подкрепяли в годините, МОЖЕ БИ думите като тези на Йовков са ме импулсирани и са отключвали стихните, но иначе аз не съм робувала на съображения, ни на амбиции, ни на велики намерения.“

Тези събития в нейния живот придобиват по-широка рамка върху биографичното платно в книгата на Блага Димитрова и Йордан Василев за Багряна, където те са разказани с по-голяма обстоятелственост и по-богата емоционална палитра, но и там отдалечението по време и многократната преработка на фактите са изсушили емоционалната тъкан и ярките багри по нея, а това личи от преценката на самата Багряна, която употребява условния израз „МОЖЕ БИ“. Ако беше водила дневник, това „МОЖЕ БИ“ положително щеше да отпадне и тогава не „догадката“, а точната стойност на събитието щеше да вдъхне убедителност и живот на думите ѝ. Такава е разликата между дневника и спомена. Разделя ги „МОЖЕ БИ“. Багряна е твърде много поет, твърде стихийно заложен, за да се раздвоява между дневник и поезия. У нея преживяното веднага изкристализира в поетическа изповед, защото това е най-краткият път за освобождение на психиката. Тя говори чрез поезията си много по-мощно за себе си, защото:

„е откъсвала от себе си изживяното, изстраданото, болката, радостта. Отначало само за себе си, после, за да го каже на другите.“

Всъщност нейната поезия е летопис на душата ѝ, биографичен дневник с много раздвижена психограма. В този смисъл чрез поезията си тя казва много неща за себе си, но в повечето случаи зашифровани в анонимност. Липсва безопадната изповед, онова скрито аз, което се възправя като съдия или изповедник в часове на откровение, пред което ние се разтваряме без маска, напълно със своите добродетели и недостатъци, а тия диалози могат да се доверят само на дневника, заедно с всекидневната значителна или незначителна произшествениост в личния или обществения живот, така че дори най-личният дневник да отразява като филмова лента пълнокръвната картина на епохата. Трябва да се съжалява тъкмо в този смисъл, че Багряна не е водила дневник, защото

то през нейните очи, през нейния обектив и културен дух действителността около нея щеше да се запечати в одухотворени картини с непреходна стойност. Практиката на всекидневния запис изостря наблюдателността и усета за себеизследване, за по-критично възприемане на хора и явления, на световните събития. Така тя щеше да навлезе и в психограмата не само на отделния човек, но и на обществените и световните феномени като история на духа и изграждането на националната и общосветовната култура и щеше да разшири не само летописа на собствения си живот, но и да отрази духа на епохата през един даровит обектив, с едно изключително талантливо перо, което и в прозата щеше да заговори със завладяващата мощ на поетическото слово. Тъкмо в дребната живопис на всекидневните явления можеше да се прояви неподозирана дарба на летописец. А така всичко остава в неизследваната утроба на „МОЖЕ БИ“.

2. ПИСМО ДНЕВНИК

„МОЖЕ БИ“ изчезва до известна степен в средната категория между поетична изповед и дневник, както при Багряна, но то почти изчезва и се заличава във взаимопредаващата категория на автобиографичните писма с характер на дневник, както в кореспонденцията на немския поет и писател Херман Хесе, една от най-загадъчните и вътрешно несинни личности, безкрайно интересна, като някаква звезда, обгърната от космически мрак и след това заслепяваща с внезапно си сияние, с магическото въздействие дори на наркотично опиянение, както твърди доцентът от Харвардския университет Тимоти Лири. Голяма част от творбите на Хесе отразява небалансираното люшкане на духа му между личните увлечения и романтични настроения, символистично-мистичните веяния на времето и самозахранващ се естетизъм и умора от живота, но те бележат едновременно и начупената диаграма на неговия емоционален и мисловен живот и в този смисъл са един вид автобиографичен, почти пълен календарен дневник, а празниците в него се допълват от многобройните писма, главно до майка му, сестра му Адела, до приятели и роднини, до писатели, критици, издатели и почитатели и така разкриват възможността да се проследят особености, останали загадка за изследователите му. Въз основа на тези писма дневници дълголетният му живот представя своеобразен роман на вътрешно развитие, на излизане от първоначалната запашкулираност на едно битие далеч от света и неговите палещи проблеми, поради което преждевременно го причисляват към архива на миналото. И тъкмо един архив, но сега в конкретния смисъл на думата — послесмъртният архив на Херман Хесе към музея на Фридрих Шилер в Марбах — възкресява внезапно голямото значение на неговата необикновена и многостранна личност, възражда обаянието на изящното му прочувствено слово, на изискания му стил и така започва неговото ново битие на световен писател с будна обществена и международна съвест, с безстрашната откровеност на пророк.

Още от най-ранни години Хесе възприема семейната традиция на писане на писма, култивирана от родителите му едва ли не като изкуство, но писането на писма е страст на времето, средство за преодоляване на самотата, необходимост за излияние. Склонността на майката да води дневник не е само склонност към семейна хроника — да се отбележат важните събития в семейния живот, — а отговаря по-скоро на вътрешния напор да подчини обикновените жизнено явления на творческа дестилация, да ги пречупи през своето сърце и своя артистичен дух, да ги осмисли не само от гледището на всекидневието, но и от гледището на едно по-високо съзнание и тълкуване на нещата. Изключително музикална, „цялата тя е музика“ — пише Хесе за нея, — тя обладава дарбата на лекото писане, разработена и в тренировката на всекидневното вписване на преживяванията и събитията в дневника. „На майка си дължа най-доброто, което прищеждавам в духовно отношение“, споделя Хесе с горестта на едно късно познание, когато тя умира, „нейното живо присъствие чувствавам все по-живо и по-живо до себе си“. Тъкмо от нея той възприема стила на докладен отчет пред родителите под формата на писмо, т. е. един вид писмо дневник, когато още от най-ранно детство напу-

ска бащиния дом, за да продължи обучението си при отделни лица или в разни училища. И тъй като животът му протича в непрекъснато скитничество от училище в училище, далеч от родителите, а по-късно и в чужбина, автобиографичните писма дневници съдържат най-подробни сведения за външните проишествия, за първите писателски стъпки и неводи, за душевните кризи, за несретите и успехите в жизненото и писателското поприще, които не се изсипват изведнъж, а са отмерени с аптекарска строгост върху възните на признанието. Творческата стихия е така дълбоко заложена в него, че влиза непрестанно в конфликт с изискванията на реалните нужди за съществуване, за едно регламентирано образование и възприемането на буржоазния модел за уредено битие. Той води истинска борба и срещу себе си, отразена в писмата до майка му, за да влезе в калъпа на този модел, но все отново изпада във от него и пръсва всякакъв модел на традицията. Непрекъснатото душевно напрежение, раздвоен между поезията и усилието да овладее по някакъв начин бъдещето, се отразява гибелно на здравето, макар майка му да отбелязва при раждането му в дневника си на 2 юли 1877 г., че копнежното очакваната рожба била разкошен екземпляр на здраво и яко момче, което веднага обърнало главата и сините си очи към слънцето, посегнало към гръдта ѝ да суче. Оказва се, че това яко момче не е достатъчно яко в борбата за себеутвърждаване и доста често изживява дълбоки вътрешни кризи и сътресения, заради които постъпва в болница за душевно болни. Най-странното е, че тъкмо писмата на петнадесетгодишния младеж от болницата говорят с езика на един умствено напълно нормален човек, осъзнал ясно несъвместимостта на бъдещето си предназначение с общприетия модел. С твърдата воля и решителност на зрял мъж той отърсва железните вериги на модела, вкостенелите семейни традиции, за да изгради живота си, както разбира, да бъде, както сам пише, „сираче“ при живи родители.

Въз основа на автобиографичните скици, намерили отражения в творбите му, бележки, устни сведения от приятели и близки жена му — Нинон Долбин-Ауслендер, — изкуствоведка по професия, успява да състави в казуална последователност биографията на Херман Хесе: „Детство и юношество преди 1900 г.“ Вторият том за съжаление не излиза поради смъртта ѝ, а в „Събрани писма“ под редакцията на сина му Хайнер Хесе и колектив само първият том съдържа 392 писма и обхваща периода от 1895—1921 г. и далече не изчерпва всичко, излязло от неговото перо. В архива му се намират около 35 000 чужди писма, подбрани лично от Хесе като по-значителни от многобройната му кореспонденция с цял свят. Като се има предвид култивираният му навик да отговаря на всяко получено писмо, човек може да си представи огромния брой отговори ако не на всички податели, то поне на голяма част от тях и стойността на тия разнолики и многопластови отражения на неговата личност, на човека, поета, писателя и световната морална съвест, която не остава безучастна към всяко насилие над свободата и погаването на човешката личност.

След разкриването на този необикновено богат писмовен архив на Херман Хесе се осъществява на дело най-интересното бракосъчетание между писмо и дневник, една самобитна и извънредно ценна календарна писмовна категория, в която като дневник са зашифровани многобройните житейски превратности и катаклизми, една календарно развита в своето последователно разгръщане автобиография, заедно с жестоката борба за себенамиране, трагичното скъсване с традиции и буржоазни модели на битие, безпощадната битка за творческо утвърждаване с цената на големи жертви, изпитания и неводи. Най-важното обаче в този писмовно-календарен акт е обстоятелството, че дебелите тонове писма са едновременно и тайното разковниче на неговата самолечебна метода, изповед и непрестанна репродукция, отреагиране на психически шокове и сътресения, една интуитивна реакция на неговия организъм, която го спасява от пълно душевно разстройство. Чрез писмата той се разтоварва от душевното напрежение, лекува наранената си психика, преодолява кризите на затъмнение и стига до проясняване и морална равностетка. Сенките все повече чезнат от неговия живот, а заедно с това идват и голямото признание, наградите, отличията, слънчевият залез на един дълголетен живот, оставил светли дири след себе си и може би повече писма, отколкото кой

да е друг поет или писател, а всяко едно от неговите писма е със изживян и изстрадаан живот, със дневник, една изповед, която е намалила болката и подействувала като стимул за поддържането на жизнения и творческия пламък, за овладяването на изпитанията и превратностите, за утвърждаването като поет и човек.

3. ДНЕВНИКЪТ КАТО ИЗПОВЕД ПРИЖИВЕ НА АВТОРА

Интересно, дори сензационно, но рядко явление е отпечатването на дневник приживе на един писател, поет, философ, на държавник или политик, тъй като поначало дневникът е изповед, и то с най-интимна излиятелност, както по отношение на себе си, така и за светлите и тъмните страни в живота на видни личности или силни на деня властници, кръстосали по един или друг начин нашето битие или обърнали стрелката му в обратна посока, и винаги съществуват известни задръжки за обнародването му или ако все пак се реши някой да дръгне завесата пред този сценарий, написан от живата действителност, се налага строга селекция в подбора на събития, факти или злепоставящи характеристики и действия. Тя се налага неусетно и по друга причина: времето е притъпило много от огорченията, позагладило е разкривените черти на образите, възмушението е спаднало по долните градуси на афектната реакция, в изображението се прокарва понякога дори лека подигравателна нотка, защото се оказва, че „злото“ е изиграло ролята на „добро“, че цялата сложна машинария от подмолни или явни интриги и монтажни действия е придвижила в съвсем неочаквана положителна насока личната съдба. Горчива ирония на съдбата! Вместо активното намерение да се унищожи въпросният човек, злобата е изградила мраморната стълба за неподозиран възход. Тогава именно се поражда малко злорадото желание за една рекапитулация с миналото, да се изнесе безпощадната обективна истина, да се рисува всичко, картината на хора, нрави, политически изстъпления и произволи без грим, без страх от репресии, да се нахвърли едно широко историческо, морално, интелектуално и емоционално пано в неговите мрачни и зловещи багри. Дори дребните шрихи в него могат да допринесат за цялостното изображение на епохата и отделните хора, за тяхното участие в общата съдба на народа, за покварата и разложението в служебния апарат, за монтажните изобретения на злобата и завистта, които са много по-мощни двигатели, отколкото волята за добротворство и справедливост. Основната позиция на един такъв дневник е новото битие, извоювано с много страдания, изстрадаано в истинския смисъл на думата, но със съзнанието, че правдата побеждава над злото . . . Искане се смелост да се изнесат на показ пориви и преживявания, да се разтворят скрижалите на сърцето, да се смъкне всекидневната маска на шаблона, за да се покаже другият образ, зарегистриран отначало само за себе си в страниците на дневника, в цялата нервна скала от положителни и отрицателни качества, в светли и тъмни багри, със слабости и страсти, един образ, противоречив и неединен в проявите си, но убедителен тъкмо в своята пълнокръвна човечност и художествена правда.

По същество „Записки по българските въстания“ представя въпреки характера на историческа хроника личен дневник, защото изповедният тон на изложението надделява над обективния безстрастен тон на хрониста. И тъкмо това е най-ценното, защото всичко е облъхнато и обгорено от лично преживяване на събития и хора. Авторът изобразява както себе си, така и останалите участници в цялата човешка неподправена палитра от светли и тъмни бои, със слабости и страсти, но и на готовност за саможертва, която ги превръща в безсмъртни символи и нарицателни имена, записани в историята на българския народ. Слабостите избледняват, остава само безсмъртният подвиг на една шепа герои, нагърбили се с великото дело да освободят един цял народ от игото на една мощна империя, но преди всичко да събудят световната съвест. Едва ли Захари Стоянов щеше да успее да пресъздаде всичко с такава човешка убедителност и правда, ако не притежаваше околото на художник и усета на психолог, даровитото перо на писател, едва ли щеше да успее да нахвърли външните и вътрешните портрети на тези

хора, различни по характер, манталитет и произход, интелектуално и емоционално ниво. Както отделният индивид, така и общата народна маса, отделни селски единства или въстанически групи са намерили внушително художествено изображение под ръководството на неговата даровита четка. Те представят готови многобагрени пана от историческата епоха на въстанията, особено срещата на „Оборище“, но не биха имали това въздействие, ако бяха откъснати от бита, природата и социалните взаимоотношения или индивидуалните говорни навици и реакции. Така портретите се превръщат в живо-трептящи хора и заговарят за внушението на своята стихийна или обуздана природа на българите. В тази богата портретна галерия всеки образ носи своя строга индивидуалност, моделирана майсторски, с усета на голям сърцевед и наблюдателен художник, който благодарение на своя изключителен талант за възпроизвеждане на индивидуалния стил и разнообразните изразни възможности успява да нюансира тънко езиковите особености на всеки един от своите герои, като почнем от Георги Бенковски и стигнем до предателя дядо Вълчо (Велю Стоилов Мечката от Горьовската река), да говори с усета на всеки един от тях така убедително, че думите им да се превръщат в най-ярка характеристика на вътрешния човек. Авторът се чувства само като се замислим над неговото изкуство на езиково превъплъщение или в снизходителния тон на човешко опрощение, с което приема уж искреното разкаяние в изповедта на дядо Вълчо, макар цялото му поведение през време на престоя им в Тетевенския балкан да издава под добродушната фалшива загриженост пълкени кроежи, но преди всичко изключително артистично умение да съгласува езика си с коварната роля на предател.

„Записките“ излизат по време, когато доста от участниците във въстанието са още живи, но тъкмо най-значителните от тях щяха да останат да живеят само с имената си, ако Захари Стоянов не им беше вдъхнал и безсмъртен живот с подробната външна и вътрешна живопис на своето слово.

* * *

Едва ли Николай Хайтов би стигнал до идеята да води дневник, ако самата порочна действителност и личната засегнатост не му втикваат тиранично перото в ръката или по-скоро не го принуждават да разрови по-дълбоките слоеве на паметта си през неколкодневния арест в самоковското околийско управление на МВР и да вземе съдбоносното решение като излезе от него „да си записва всичко по-важно, което ще му се случи от сега нататък“. Календарът бележи 7 май 1954 г., с Радуил, Самоковско, когато той слага начало на писмените записки. Решението му се оказва наистина съдбоносно, защото от този момент животът му се превръща в низ от изпитания и преследвания като в някакъв криминален роман със сложна монтажна техника и многочленна верижна скаченост на инсинуациите. Малкият инцидент на задържането в ареста е илюстрация за това, как един незначителен на пръв поглед повод може да преустрои човешката психика и да раздвижи един скрит досега механизъм на творческа дейност: записване на събития и преживявания, а заедно с това и фабулата на инсинуациите. Изниква драматичната схема на игра и противоигра, а за да се навлезе в тънките капилари на тази двойна игра, се изискват даровито перо, преди всичко живо лично участие, разнищване на цялата сложна тъкан от взаимоотношения, довели до сплитане на събитията в трагичен възел. Също като в драмата се налага експозиция — връщане назад в миналото, по тази причина се налага аналитичният метод: Хайтов се връща в дневника си назад към събитията, въвлекли го в един сложен конфликт от служебни звена с магическата способност да скачват веригата там, откъдето са започнали интригата и преследването. А те са породени от светофарния израз на очите, поглед, в който липсва дежурното покорство към началството. От това наглед невинно кръстосване на очите, за което той си дава едва по-късно сметка, се разгарят непримирима омраза и ненавист. В нея „жълтозъбият шеф“ впряга и своите подчинени, които освен покорен поглед притежават и морално покорство и не смеят да проявят гражданска доблест и личен морал. В този миг, когато се вижда преследван от цяла хайка настървени от злоба, завист и примитив-

ни амбиции самовластници и покорни охлюви, които освен това искат да си измият с него ръцете за несправяне със служебните задачи и да се отърват от актовете за нарушение на законните предписания, да го използват за „козел отпущения“, Хайтов осъзнава ролята на дневника не само като календарна хроника на събитията, но и като отдушник, като самолечебно средство за наранената психика от гнета на тревогите и подлостта. „За да се отърве човек от старите идеи и старите болки, трябва да ги изприкаже“ (с. 6)¹. Дневникът е средство за диалог със себе си и порочната действителност. В този миг той не съзнава и още по-малко подозира, че един ден записките му от този период ще бъдат документ и за израстването му в писател, че ще маркират изстраданите степени за един съдбовен прелом в живота му и прехвърлянето в едно поприще, за което той носи все още неразкрити заложби. И наистина този миг е преломен не само за кариерата му на лесовъд, но и за бъдещата му съдба на човек и писател. Ако не беше активната престъпна воля на злобата, той все още щеше да се скита немилнедраг из селата и да се бори безуспешно с враговете на гората, щеше да познава само мрачните, усойни страни на живота и заложбите му щяха да излинеят в тази нездрава атмосфера. Всеки ще се запита защо Николай Хайтов печата дневника си, който по начало е изповед, излияние пред себе си, още приживе. Отговорът е повече от ясен: защото и след като се измъква от тресавището на непрекъснати процеси и клевети, злобата върви по дирите му, настървено дебне всяка негова стъпка, за да го злепоставя и очерня и той чисто и просто се е чувствувал задължен да изнесе истината, а тази истина има още по-голяма стойност, защото предизвиква като хвърлена ръкавица още живите участници в този комплот против него да го опровергаят. Мъртвите не говорят, но когато живите мълчат, сами се обвиняват в лъжа и подлост. Личният случай на Хайтов не е единичен от това мрачно време и в този смисъл дневникът му представя документ не само за конкретния конфликт, а за още безброй други случаи на служебен произвол и тежко вредителство, на злоупотреба със служебното положение и унищожение на невинни хора, безпомощни да се защитят срещу това организирано зло, навлякло одеждата на „пазител на закона“. Като илюстрация на живота дневникът има и друга стойност: той разкрива не само порочната действителност на обществено извращение и бюрократично бездушие, ходенето по мъките, борбата за наситния, безкрайните унижения и безсълнчеви дни, когато те лишават и от скъпния зальк хляб и си принуден да броиш стотниките, но и внезапните и неочаквани проблясъци на човещина, срещите с хора от друга духовна сфера, незаसेгнати от калта на низините, с висок личен морал, които протягат ръка на един непознат събрат по перо, при това с още проблематични писателски дарби. Благодарение на тези хора разцъфтява неговият творчески талант, благодарение на тях укрепва неговото човешко самочувствие, вярата в човека изобщо и се ражда големият белетрист. Много пъти злата воля изиграва ролята на програмирана съдба. Така и сега злобата насочва живота на Хайтов в съвсем други релси, отколкото е могъл да предполага. Осъществява се на дело дълбоката народна мъдрост, „събрана от народа в един наръстник“ — както казва самият Хайтов: „всяко зло за добро“.

Като художествено постижение „дневникът“ не се отличава с някакви белетристични качества, особено отначало, когато изтерзаната душа на Хайтов не може да мисли за нищо друго освен за мрачните облаци, надвиснали над него и семейството му. Туктам се прокрадва някоя остроумна характеристика, някоя забавна случка или духовита реплика, но общият тон е реалистичен, без репризи на мисълта или стила, без увлечения в дълги наблюдения или подробни излияния. Предстоящата раздяла изостря чувството му за красотата на Рила, но само за един миг на сантиментално разнежване, защото веднага го грабва служебният му трагизъм. Само в тези кратки думи прозира дълбоката привързаност на родения поет, който поради служебните задължения на лесничея не е могъл да се отдаде изцяло на нейното съзерцание:

¹ Н. Хайтов, Дневник. Български писател. С., 1988.

Трета година обикалям този балкан, обходил съм всичките му кътчета, но днеска едва забелязах — в навечерието на нашата раздяла — колко е той красив със своите къдрави буки и сивочервеникави скали, над които се отваря синьото рилско небе (с. 9).

Още тогава той познава натрапливото и мъчително кръжение на мислите, характерно за творческата личност, макар все още да не се е открил като белетрист, но самият факт на себенаблюдение издава вече съзряващия талант:

„Интересно нещо са мислите. Има такива, дето като ти влязат в главата, повъртат се и като не знаят за какво са дошли — изчезват. Други — упорити, не излизат. Пъдиш ги, отново се връщат, кръжат в главата и напират да ги запишеш, да се материализират, да се кръстосат с други, да се съчетават и размножават, както е с всичко живо на тоя свят“ (с. 16).

Не е открил също и продуктивната сила на дълбоките сътресения, която раздвижава целия мозъчен и емоционален апарат на човека и довежда до себепознание и прозрение, които иначе щяха да останат затворени в „погребите“ на подсъзнанието. Хайтов е още твърде млад, за да се отдава на философски разсъждения, но ето че „Жълтозъбов“ и неговото анонимно или неанонимно обкръжение има и тази заслуга, че предизвиква реакция срещу становището на Линколн за творческата личност: тя трябвало да бъде безконфликтна, ако искала да развие способностите си — сякаш от нея зависи това, възразява Хайтов. С горчивия опит от първите изпитания, без да подозира в каква сложна мрежа от подмолни действия е попаднал, той продължава:

„Човек на себе си е толкова познат, колкото преди десет хиляди години. За процеса на мислене, за душата си знае толкова, колкото е знаел по времето на цар Хамураби. Онези тела, които са отдалечени от него на разстояние, измервано с милиони светлинни години, той познава по-добре от това, което се върши в собствената му душа и особено в погребите на неговото подсъзание“ (с. 18).

И ето, че личните неслоди и разправии стават причина Хайтов да прибегне интуитивно към творческата инвенция за „Пътеписа на Евлия Челеби“, за да не мисли за присъдата. Зародена през време на ареста, тази първа творба вече издава перото на писателя и четката на художника, натрупал материал от безкрайните скитничества из рилските гори и бита на радуилските селяни, но също и способността да възприема света не само чрез своите очи, но и чрез зрението на измислените герои, на страничния зрител, в случая чужденец, който покрай външните впечатления ще изрече много неприятни истини за навиците на местните големци, най-вече за „къйбашията“, т. е. за председателя на съвета, с чието похвати е имал „рядко щастие“ да се запознае при аналогична обстановка, както Хайтов, и да направи изводи за характера му:

„Изглежда че заради рано опадалата си коса той беше изтърпял много унижения от жените и имаше да отмъщава на света. В подобни случаи, когато някой е ошечен с нещо от небето, у него се появява жажда за власт и ненаситна омраза към всички, които имат гъсти, та макар и прошарени коси, яки прасци и успех сред жените. Човекът, който ме разпита — това мога с увереност да предрека — до края на живота си ще отмъщава на н о р м а л н и т е. Такива хора не бива да бъдат поставяни над другите, защото са склонни да вършат зло.“

В душевната криза естествено темата за злото заема централно място, но чрез своя герой Хайтов се мъчи да намери изход и за себе си от заплетената проблематика на страданието, и така стига до една своеобразна философия:

„бъркотията е толкова природна, колкото и дъждът, вятърът и ураганите, мъглите и градушките. Сърди ли се някой на вятъра, че духа и суши плодните дървета и вкарва пясък в ушите ни? Както изтърпяваме вятъра, мъглата и мухите, комарите, така трябва да се отнасяме и към бедите, които ни се случват от подозрение, злоба и завист“ (с. 30).

Тази мъдрост на примирението със злото като необходима природна стихия Евлия Челеби не придобива от книгите, а от собствения си живот, изпълнен с много страдания и тежки изпитни. Човек трябва да се научи да владее въображението си, да не уми-

ра хиляди пъти преди да е дошла истинската смърт, да се упражнява да пропъжда лопите мисли и да ги заменя със светли. И завършва своя урок по философията на злото:

„чудото не става изведнъж, но когато ще можеш да управляваш своята мисъл и да обуздаваш своето въобръжение, ти ще си господар на себе си и ще изпитваш най-видното чувство — чувството на с в о б о д а, от което няма по-сладко на света. И това за тебе не може да има нито страшен враг, нито опасен затвор“ (с. 33).

И както злото е дадено в самата природа, така и човек е скроен по нейния модел и не се поддава на прекрояване. Тази мисъл затвърдява решението на Хайтов да отстоява неустрашимо своята позиция на непокорство спрямо врага, за да запази вътрешната си свобода. Така едновременно с разчепкването на проблематиката и нейното белегтристично превъплъщение Хайтов укрепва позицията си на човек и бъдещ писател, който чрез творческото си перо ще се разтоварва от вътрешните конфликти или сблъсъци с външния свят и инсинуациите на злото. Без да се усети, той се раздвоява от сега нататък между двете половици на своето съществуване: от една страна, описва като страничен наблюдател отдръпването на хората в резултат на заведения процес, вакума около него, изолираността си на „молепсан“, от друга — освежава духа си и творческите наеви с произведения на големи писатели и размисли за огромната разлика между мащабността на звездното небе и дребните измерения на човешките неща:

„Като се вирах в тези милиарди загадъчни светила и светове, усещах как постепенно се смаляват човешките неща в мене и около мене, колко издребняват и ме освобождават. Заедно с това нищо не привлича мисълта с такава магнетична сила, както звездното небе и едва ли има нещо повече да ни смирява.

Велико чувство е смириенето. Жалко, че толкова рядко го усещаме. Няма друго чувство, което да прави човека така свободен“ (с. 39).

Вътрешно той надживява преめждията, но човекът в него, калил духа си още от дете в борба с живота, не прекланя глава нито пред инсинуациите, нито пред трудностите. Ето как от страданието и изпитанията като продуктивна творческа сила се ражда неусетно писателят Николай Хайтов, но на този етап той все още не подозира как се разтварят вътрешните залежи на чувството и мисълта, колко дълбоко ще раздвижат тези преживявания въображението, динамичния контакт между мисълта и ръката и многобройните асоциации с художественото слово. Служебното „разгромяване“ (с. 41) е духовно и творческо израстване и един незаменим урок за това, как един служебен монтаж може да раздвижи духовните сили, да разшири неимоверно интелектуалния кръгзор, да разтвори сърцето и погледа изобило за човека и света около нас. Залутан в дебрите на планината и неразрешимите задачи на професията, Хайтов не е имал време да се замисли за трагичната съдба, която дебне човека и състоянието на страх, този „неумолим вампир“ във времена на произвол и мрачен враг на светлината и свободата. И ето че от личната участ мислите му скачат към общата съдба на човечеството:

„Към всички страхове, които преживява обикновеният човек, към хилядите грижи, безпокойства, които го гнетят, се прибавя един генерален страх за надвисналата над света ядрена бомба. Никога преди чувството на несигурност не е било по-ярко и мъчително, отколкото сега. Никога човек не се е чувствувал по-безпомощна прахолинка в света на случайностите“ (с. 43).

Така дневникът на Хайтов отразява в общи черти и характерните за този дял от човешката история явления в обществения и световния порядък, добива все по-широка мащабност на информация за злините, които дебнат човечеството:

„В бъдещата война една само бомба ще изтрие от лицето на земята милиони хора . . . Всички ще изпитат еднакво ужасната участ“ (с. 43).

Поначало един дневник не може да отмени или заобиколи първото пробуждане на съзнание в детето, връщането към детството и спомените от родната къща. След разпръсването на мрачните облаци и появата на първите слънчеви разтрози Хайтов изпитва потребност „да се оплакне“ в светлата атмосфера на селото. Бегло загатнатата линия по-късно той отново ще подхване и ще нахвърли по-детайлна биографична скица, която, трогателна като характерна българска действителност, има житейската

стойност на жесток трудов стаж и волево самоизграждане още на детето в борба с живота. Това обстоятелство закалява твърдостта на характера или още по-правилно създава характер и обяснява защо един такъв човек не може да вложи покорство в погледа и да преклони раболепно глава пред хора, издигнали се по силата на други качества на високи постове. В него детето е станало мъж преди биологически да възмъжее, ето защо не вижда основание да се превръща в покорно дете пред един човек, който не познава труда, не се е научил на труд и не уважава труда и трудовия човек.

Постепенно се разкриват във връзка с „упражнението“ в четене и мислене — в духа на съвета на Евлия Челеби — и други семейни заложби, въвеждат се като действувачи лица чиято Петър с неговата страст към исторически събития, случки и издирване на по-далечните корени на родословното дърво на семейството. Разказът добива все повече белетристична плът, а в това време и развитието на събитията насочват вече живота на Хайтов в едни релси, които ще го отведат далече от лесничейското му поприще. То ще остане само един тежък епизод от биографията му, но все пак безкрайно богат откъм опит и съдържание за бъдещото му призвание на писател, защото покрай служебната работа е проникнал дълбоко в живота на хората и нейните четириноги обитатели, в дивата красота на природата, в романтиката на дебрите и усойте, в шепота или напевите на вятъра, в ромона на планинските поточета или в грохота на бурята. Бележките в дневника стават все по-кратки, защото перото има вече по-други задачи, надвита е грижата за насыщния, изникват планове за битово преустройство, за къща и удобства за творческа работа. Настроението скача по горните градуси на радостта, особено когато Хайтов държи в ръцете си току-що напечатания очерк. Събужда се естествената му склонност към остроумие и себеирония, особено когато разказва за първите си подвизи на писателското поприще.

За много кратко време Хайтов си изработва критически усет, не харесва някои от по-ранните си писания, преработва ги стилово, очиства ги от наивна идеализация, превръща се в най-строг автокритик, особено след „калайдисването“ от Орлин Василев, който му дава най-суровия урок на критическа безпощадност и го насолява така жестоко, че поуката остава за цял живот като „златна обещаване“ (с. 73). Но критиката на Орлин Василев предизвиква и контракритика, разбира се, само мислено, а това е вече доказателство за напълно писателски опит. Периодът на очерците скоро е преодолен, сега изникват по-сложни фабули, по-драматични сюжети, наред с това и лични семейни конфликти, загатнати само бегло с няколко ключови думи. Може би по-късно те ще намерят отражение в разказ или роман, за сега личната емоционална сфера е все още „табу“ за един дневник, който ще бъде публикуван приживе. В момента той има задачата на рекапитулация на едно служебно минало. Неговият конфликт не е само личен, а конфликт на една цяла порочна действителност с перманентно вмешателство в служебното и писателското битие. В интереса на истината за себе си и цялата служебна йерархия от порочни изражения и верижни зависимости той възстановява картината на едно минало, погребано вече в архива на отчетени грешки, но все още живо в пораженията на психиката или опустошения живот на автора, а и на още много други като него, които може би не са успели да се измъкнат от организирания обръч на криминални монтажиста. Макар и със закъснение, дневникът в този смисъл има значение преди всичко на обществен форум за съдебно разглеждане, докато някои от участниците са още живи. Истината е свобода и свободата е истина. От цялото преживяване остава и поуката за стойността на писменото документиране на събитията от онова време, изобщо за стойността на дневника като памет и архивна документация, която ги спасява от ерозията на времето и отчуждението. Една жива хроника на мъки и теглила, на внезапни слънчеви разтрози, на писателски прозрения и размисли, на себеоткриване в най-трагичния пад, една жива хроника, която съдържа още неувехналия лъх на преживяванията, които иначе като спомени щяха да се превърнат в хербарийна субстанция.

Също и „Дневникът с продължение“ на Надежда Станева (Профиздат, 1981 г.) спада към категорията на дневници, излезли приживе на автора, защото съдържа в първата си част лични преживявания, и то от съвсем интимна сфера. Понеже познавам добре събитията от онова време, не мога да не се възхищам от безпощадната вивисекция, от смелостта, с която авторката забива скалпела направо в сърцето и съвестта си и разгръща страниците на една любов, минала през много изпитания, страдания, непрестанни унижения, в борба с достойнството и гордостта, с морални размисли и угризения, с общественото мнение, а след брака с Илия Петров потънала в тежко безслънчево съществуване и гъстата тишина на тягостно мълчание и все по-голямо отчуждение. Сянката, която ги разделя, все по-властно задълбочава отчуждението и прогонва любовните пориви, все по-непоносима става атмосферата на трагично безмълвие и взаимна търпимост. Като всяка даровита жена Надежда Станева чувствава нужда от психическо разтоварване, от изповед, но една изповед, която не е само рекапитулация на едно изстрадано минало, а е обръната и към общественото мнение, тъкмо защото и за самата нея поради проблематичната и затворена личност на Илия Петров техният случай остава неразгадана тайна, остава истина само нейното неугасимо чувство, породено по силата на същото привличане и предопределение, като програмирана съдба и по тази причина издигнато над всякакви условности и предразсъдъци, над всякаква банална критика. От перспективата на дистанцията Надежда — сега вече не Петрова, а Станева — възкресява това минало, раните още не са напълно зарастнали, понякога още кървят наново, чувствава се тънката мрежа от сълзи, която замъглява погледа при всеки спомен, при всяко живо присъствие на това минало в картините на любящия мъж, трепетното вълнение на едно сърце с още неугаснала жар и мъка. Кolkото и да е отразено всичко през един тесен обектив, все пак върху контрастната материя на авторката и преживяванията ѝ се открояват и контурите на мъжа, както и на творческата личност на Илия Петров. Раздялата не е помрачила представата за него, обратно, той продължава да живее за нея в аурата на една идеализация от първите трепети на обожание. Мнозина се запитват защо Надежда Станева разказва цялата тази история, и то при положение, че при Емилиян Станев отсъствува подобен белетристичен откъс от завръзката на интимните им отношения. Той навлиза в дневника направо в ролята на съпруг, ако не се смята късият епизод от дружбата му с Илия Петров. Поначало един дневник няма задължителна рамка, той е преди всичко свободна изповед, неподчинена на каквито и да било художествени принципи, макар в конкретния случай да има ясно поставена цел, а именно да отрази документално по дати вътрешното развитие на писателя Емилиян Станев, борбата му за творческо превъплъщение, зараждането и оформянето на породените концепции, криволиченето на вдъхновението, върховете и падовете на жизнения барометър, а покрай това и неговата нервна психограма. Тази задача измества баналното задължение непременно да се следва образецът на първата част от дневника, още повече че случаят Илия Петров и Надежда Петрова съдържа много елементи на трагична фабула, от която в преработката на годините и спомените израства една нова Надежда — Надежда Станева, младото момиче става зряла жена с угълбена душевност от страданията, с живо чувство на човека и художествената истина, с развит критически усет за емоционалната, интелектуалната и естетическата стойност на словото, с лични творчески изобретения и навеи. Илия Петров е началото, продължението е Емилиян Станев, така че няма нищо необикновено в сплитането им в едно емоционално единство и белетристично превъплъщение. И двамата са описани с всички възможни ефекти на външния и вътрешния образ, с остра наблюдателност на околото за всяка подробност от техния физически и духовен хабитус. Личи дългата школа на съжителство с художника и писателя, съкровеният любов между четката и перото, която дава възможност за релефен и художествен рисунок, с необикновено богата палитра от багри и слова.

Едва ли Емилиян Станев се е познавал така добре, както го е обрисувала Надежда Станева като характер и творчески темперамент, и то с много тънки нюанси в силно раздвижената кардиограмна картина, допълнена с още много факти и подробности след проучване на архива му във втория том от дневника, озаглавен „Ден след ден“ („Профиздат“, 1983 г.). По начало авторката притежава естетически изграден усет за изразната сила и художествената стилизация на изложението, прорязано от забавни епизоди от семейния им живот, разказани живо и извадени от тяхната банална същина. С пълно право може да се твърди, че дневникът стои над всякаква банална клишираност, дори когато говори за най-обикновени неща или събития от неговия или съвместния им живот. Съумяла е да възпроизведе и неговите реплики с хапливата острота, но живи и оригинални по изказ и съдържание, да охудожестви дори прозата на всекидневието и да я превърне в реалистичен рисунок. Макар в описанието на характера да е постигнала безгримна откровеност, в преценката за неговото творчество колкото и да се е старала да бъде „обективна“, авторката се е поддала на личното обожание, така че надделяват ноти на прекалено възхищение и надценяване. Още е много рано да се говори за „безсмъртни произведения“ (Също и в „Разговор с Надежда Станева: Моя болка, моя радост“ — Атанас Илков). Времето е безпощаден критик и пресява всичко през едно доста гъсто сито, то ще наложи нормална мярка за всички литературни явления и ще отсъди кои са с тленна преходност и кои ще надживеят вековете.

Дневникът на Надежда Станева има своя литературна стойност не само като обектив, насочен към два значителни обекта, и то от две различни творчески сфери, а и като обектив, насочен към собствения живот, към нейния роман на трагична героиня, на трето лице, попаднало в една вече напрегната и конфликтна семейна композиция, завършила за второто лице — първата жена на Илия Петров — с трагичен край и с тежки последици за самата Надежда Станева. Един изстрадан роман и въпреки отдалечението от времето все още жив в спомените. Както много други автори на дневници, така и тя открива целебната сила на рекапитулацията в дневника, отреагирането на натрупаните комплекси в откровена изповед, а при този процес на разтоварване открива и себе си като творчески одарен човек.

4. „ДНЕВНИК НА ПРЕЛЪСТИТЕЛЯ“ ОТ СЪОРЕН КИРКЕГОР — МОНОГРАФИЯ НА ПРЕЛЪСТИТЕЛСКОТО ИЗКУСТВО

Колко е необходим дневникът, дори само като памет, съзнава и датският философ Съорен Киркегор, който съжالياва, че не е водел дневник още на младини, защото би подпомогнал паметта му в случаи, когато се мъчи да си припомни причините, подтикнали го към тази или онази постъпка и към най-решителни крачки в живота. Често пъти остава големият факт на постъпката, а подтикът е потънал безвъзвратно в архива на миналото, затрупан с прах и забравя („Диалсалмата“). По-късно Киркегор прибегва към дневника като към най-необходимо средство за разтоварване на екзистенциални кризи, превръща го дори в литературно-философска рамка на творбите си, и така разкрива неговия най-иманентен смисъл на изповед, на всекидневно общуване със сърцето и рефлексията, с прозата на всекидневието и с откровенията на вдъхновените самотни часове в тишината на дълбоката нощ. От дистанция той забива скалпела във вътрешната анатомия на преживяванията или прозаичната тъкан на всекидневието и се опитва да разкрие тайната както на емоционалната, така и на външната вселена на човека. Освен като лечебно средство за изследване и разтоварване на психиката за него дневникът има нов, неоткрит до сега смисъл — той е освен памет и продължение на изживения живот, повторение на жизнените ситуации, но вече преосмислени чрез естетическо-поетическото им окатегоризиране като обект на повторна естетическа наслада, като опит преживяванията да се извадят от сферата на конкретната действителност и да се пренесат в сферата на изкуството и философията, да станат един вид поетическа рефлексия, в която личността се деиндивидуализира и се наслаждава на ситуацията и

самия себе си в тази ситуация. Така дневникът се превръща в особен вид дневник — по външна форма записванията следват календарните произшествия, отбелязват малките или големите преживявания, по вътрешна форма той е „дневник заради самия дневник“, заради живата емоционална, естетическа, поетическа и художествена субстанция, затворена в него, заради „насладата на насладата“, както е „Дневникът на прелъстителя“, на този естетизиращ и философствуващ сладострастник, който се изживява не в еротични блудства, а в сладострастните отзвучи от най-висшето естетично-еротично преживяване: любовта.

Открил дълбокия смисъл на дневника, Киркегор все по-често прибегва до неговите страници и така дава достъп до най-загадъчните кътчета на душевния си живот и философските спекулации. Под наплива на чувства и мисли неговите творчески залежи разгръщат широко дверите си и всичко, което излиза под неговото перо, носи поетическия лъх на един естетически одарен човек, със силно развит усет за емоционалния код на словото и неговото метафорно внушение. Рефлексията е поетическа рефлексия, не суха спекулация, вдъхновението и въобразенното обогатяват лирическия стил му и в амалгамата на философски размисли, лирически отсъпления и реалистично-еротично повествование мирогледните постулати се налагат от само себе си на читателя. Защото неговите дневници (около 20 тома) са наистина дневници, но писани с известно предназначение за разкриване на човека и твореца, на дълбоките прозрения в безсмислието на битието, на мирогледните противоречия, на личната и общочовешката трагедия, а тях той трябва да поднесе в съответната художествена форма и рамка, за да намери читателя. Така те разкриват, от една страна, неспокойните размисли за живота, непрестанния стремеж към истината, от друга — са разтоварване на психиката и изповед изобщо на човека към човека, към невидимия събеседник, когото при най-добро желание не сме в състояние да изключим от съзнанието, макар да чезнем в екзистенциална криза на чуждене и трагичен самотник. Дори когато този невидим партньор е самото раздвоено Аз на автора, той все пак е едно присъствие на другия човек, на нашето второ Аз, иначе дневникът ще остане монолог, а поначало дори един монолог има адрес, а щом има адрес, дори когато този адрес е нашият двойник, той е диалог със себе си! А той е необходим, за да се преодолее екзистенциалната трагедия чрез осъзнаването на безсилието пред всемоцната на Битието. Като наслаждаващ се субект на насладата от собствените мисли и чувства, на преживяванията си, той опозитизира и орефлектира своето познание за живота и така преодолява неговите дилеми и собствената си трагична самота.

Сезационното заглавие „Дневникът на прелъстителя“² има много малко общо с обикновеното понятие „прелъстител“, защото представя тук повече естетическо-философска наслада, отколкото плътска страст, не развихрен сексуален нагон, а естетически интерес и жажда за превръщане на любовното преживяване в извор на върховна наслада, каквато единствено любовта може да достави, защото тя е най-висшата степен красота, но тази красота е делима до безкрайност на малки частици в отделни женски индивиди и погледът на съблазнителя не се уморява да се плъзга над това многообразие, над тези разпилени отблясъци на женската красота. Всяка една красива жена въпреки това е завършена в себе си като естетическо преживяване, има своите прелести, свой чар и своя привлекателност, всяка притежава своето и у всяка има нещо, което липсва у другата, а това значи, че всяка от тях може да бъде обект на пожелание като част от цялото, обект на съблазън, на прелъстяване и, след като минава през цялата широка гама на всички възможни афектни състояния на радост, страдание, ликуване и сълзи, на завоевания и поражения, той може да затвори „ветрилото и разпръснатото се събира в едно, а частите — в цялото“ (с. 232). Читателят ще остане излъган, ако очаква от „Дневника на прелъстителя“ някакви банални любовни преживявания, сексуално-еротични сцени, конфликти или трагични ситуации. Дневникът не е изобщо календарна биография в строгия смисъл на думата, а по-скоро изложение на мирогледни схва-

² Народна култура. Преводач Стефан Начев. С., 1987.

щания и стратегически действия, психологическа подготовка за покоряването на Корделия и насочването на развитието и отношенията към кулминационната точка на естетическа наслада и развързката, защото между постигането на крайната цел и зараждането на интереса към новия обект на наслада лежи само едно кратко дишане, тъй като прелъстителят търси *единството в многообразието!* Така той изгражда многоостранно чрез опита своята представа за любовта, а едновременно с това и своята наслада от нея във всеки нов обект:

„Колко прелъстителни са пътищата на любовта и колко е интересно да проучаваши (к. м.) до къде е стигнал отделният човек“ (с. 223).

Така към естетическата наслада като неин неотменен стимул прирастват „интересът“ и „проучването“, а насладата като естетически егоцентризъм и строго личният интерес на проучване изключват по начало всякакъв момент на етичност в отношението към обекта, той е само повод, взривен ключ на дразнения, опитен феномен в безкрайната поредица от феномени в единството, след което целта се отделя от обекта и представя вече наслада на ситуацията в себе си, зашифрована в дневника, а той е еднократно преживяване в многократната биография на любовта и нейното естетическо осмисляне. От нея извира екзистенциалните сили, защото естетическото е самата екзистенция, самото битие като битие, но за това се изисква нещо повече от обикновените похвати на банално прелъстителство. То е цяла стратегия, военно изкуство на завоевател, който с помощта на своята богата духовна култура предварително е предвидил и разработил всеки етап от психологическата реакция на обекта. В този смисъл неговият дневник представя *своеобразна стратегическа монография на прелъстителското изкуство*, едно необикновено естетическо-биологическо осмисляне на битието във всеки фрагмент от психологическото преобръщение на Корделия, която неусетно се подчинява на подадените дразнения, но и философско обобщение на изводите от всеки отделен феномен на наблюдение и психологическо изследване. Той не е дневник в обикновения смисъл — а именно последователно календарно изложение с най-разнолично съдържание, често пъти несвързано, разнопосочно по интерес и преживявания, с различен емоционален градус, един вид хроника на деня, само че подчинена на лично пречупване на събитията, на преработка чрез собствения емоционален и мисловен апарат. Датите в този своеобразен дневник се появяват по необходимост само като темпорално измерение в разгръщането на стратегическия план, като покаяване на емоционалните градуси, на любовната температура и тук-там като метеорологически декор в градската панорама и обособяването на личното настроение. Така всъщност дневникът се оказва чисто литературно-философска форма, организирана система не в календарната рамка на всекидневно регистриране на събития от най-общ характер, а с една определена цел и стеснена сюжетност: маркиране на възловите моменти в стратегията на прелъстителското изкуство, нещо като стратегическа карта, само че не на стената, а раздвижена емоционално от авторската изповед в първо лице, за да се запази характерът на дневник и изповед, прорязан от лирично-философски отстъпления, рефлексии върху любовта и живота. Основното в тази художествено-философска стратегия на прелъстителството е преди всичко *позицията на наблюдател и експериментатор*. Цялото му същество е вригнато в този сложен психологичен процес на взаимно биотоково проникване. Дори в най-върховните мигове на естетическо възхищение и потъване в рефлексии върху любовта той остава преди всичко наблюдател, но успява да осмисли зрителните впечатления с окото и четката на художник и вдъхновението на поет. Образната ситуация е внушителна, но тя добива изразителност от поетичните метафори, от сплитането на емоционалните преживявания на естета с философските рефлексии на философа, с внезапните изводи на експериментатора и обобщаването на всичко това в провеждането на стратегията и маркирането на успеха:

„Навсякъде мислите ми кръжат около Корделия. Изпращам ги край нея, подобно на ангели. Тъй както гълъби теглят колесницата на Венера, така и Корделия седи в своята триумфална колесница, а аз запрягам мислите си отпред, подобно на крилати същества. Тя самата е щастлива, богата като дете, всемогъща като бо-

гния, а аз вървя до нея. Истина е, всяко младо момиче е и си остава достойно за възхищение тайнство на природата и на цялото битие. Никой друг не го знае по-добре от мене. Жалко само, че това блаженство трае толкова кратко време“ (с. 20).

Но не само тя е обект на наблюдение, експериментирание, проучване, емоционално разнищване и естетическо градиране от позицията на любовта и прелъстителското изкуство. Психоскопът е насочен и към него самия, за да проверява градусите на увлечението и степента на насладата и блаженството:

„Любовта познава много положения. Корделия отбелязва добър напредък. Седи в ската ми, а ръката ѝ, мека и топла, обгръща врата ми. Тя самата се е отпуснала върху гърдите ми, лека, без телесна тежест, нежните ѝ форми вече докосват. Подобно на цвете се увива прекрасната ѝ фигура около мене, свободна и отпусната като шлейф. Очите ѝ се крият зад миглите, гърдите ѝ са ослепително бели, като сняг, и толкова гладки, че погледът ми няма върху какво да се спре — ако не се вълнуваха, той просто би се плъзнал надолу. Какво означава това вълнение? Любов ли? Може би. Или може би предчувствието за нея, мечтата за нея. Все още липсва силата. Тя ме прегръща, но сякаш никак отдалече, така както облакът обгръща просветления, леко като полъх, нежно, сякаш прегръща цвете. Целува ме бегло, както небето целува морето, нежно и кротко, както росата целува цветето, тържествено, както морето целува изображението на луната“ (с. 208).

От всяка ситуация той извлича творчески импулси. Той се вдълбочава в същността на любовния разговор, в смисъла и характера на целувката и замисля да напише студия „Принос към теорията на целувката“, нахвърля първите хрумвания: (с. 215),пуска се в размисли върху реакцията от любовното писмо:

„В общи линии писмото е и си остава незаменимо средство да се направи впечатление върху едно младо момиче. Мъртвите букви често упражняват далеч по-голямо въздействие, отколкото живото слово. Писмата улесняват невидимото присъствие на своя автор в тези свети мигове на съзерцание, при което представата, че една действителна личност е автор на писмото, образува естествен и лек преход към действителността“ (с. 214).

Но като естетизиращ наблюдател той искрено съжалява, че няма възможност да присъствува по някакъв невидим начин, когато Корделия чете неговите писма, защото тогава истински пълноценно ще може да изживее насладата от емоционалния ефект върху нея. И тук се проявява неговата ненаситна жажда за естетически-еротична наслада от всеки миг на любовната стратегия, тя отговаря поначало на вътрешна потребност за естетическа наслада и философски спекулации, затова изключва всякакви етични съображения. Едни от нейните най-главни оръдия са: лицемерието, коварството, преднамерението на всяко действие или емоционално състояние, психологическите инжекции чрез знаменити автори, композитори, философи, прочути книги, митове, легенди, чрез дискусии, лирически внушения, съзнателни диверсии, намеци, ходове, така че *главният взрив и решителен обрат да дойде от обекта, а не от субекта*, който тържествува именно от победата на своята прелъстителска стратегия и философия на прелъстителското изкуство, чрез които е движил нишките в този необикновен сценарий на любовта. Естетическата наслада е тъкмо в тази авторска страст да движи сам диаграмата на любовната стихия и еротичен пламък и така да изпита двойна наслада от любовта; от авторската безпогрешност в разработката на стратегическия план и от осъществяването му като естетическа наслада от любовта, един своеобразен естетически егоцентризъм, който се захравня за сметка на нищо неподозиращия обект. И тъкмо в това се крие аморалът на неговата стратегия.

Най-интересното в този календарен роман или календарна монография на прелъстителското изкуство и на любовта е, че кулминационната точка означава едновременно и точка на обрата с непосредствена развързка — стратегическата цел е постигната, *Корделия е станала вече продукт на Йоханес*, интересът и насладата са наситени до пределната граница, в същия миг те се насочват към друг обект. Корделия е само една от многото, само един етап в многообразните експерименти, в търсенето на единството в

множеството, на естетическата наслада от преживяването на прелъстителската стратегия и философия и нейното приложение върху жив обект! Заедно с осъществяването на крайната цел любовта угасва и търси нов обект на изследване и експериментиране. Дневникът е особен род изследователски регистър на проведените експерименти в търсенето на научната истина, един вид отражение на лабораторните опити, но тук в областта на химията и естетиката на любовта, а понякога, както в науката, те достигат астрономически брой — ветрилото е многочленно — едно ярко доказателство за продължителността на упоритата борба за крайния успех и извод.

От гледището на Киркегор дневникът играе и ролята на памет за репродукция на изживяното битие като повторна и многократно естетическо-еротична наслада, каквото изживява един поет или изобщо творец на изкуството от своето произведение, към което той може многократно да се връща и да възстановява миговете на творческа наслада и покачване на възхищението си от него, но и от собствената си личност, някакво своеобразно сеобожаване в обекта и samozахранване на биологичния егоценитризм и динамичните импулси за бъдещата дейност. Освен това тези живи скрижали на изминатия жизнен опит и емоционално-творчески път дават нови идеи за доразвиването и доусвършенствването на техниката, за разширението на психологическите и любовните ситуации, за приземяването на обекта от сферата на мечтите и реенето в облаците при следващите приключения на Йоханес, на този своеобразен Дон Жуан, който все още не е достигнал завидната цифра 1003 любовници на своя предшественик в прелъстителското изкуство. И за Дон Жуан насладата е самоцел, но той я консумира чисто еротически, без да я осмисля естетически или философски. На него не са нужни по тази причина подготовка, план и време, той винаги е готов за атака. Все едно — дали Лепорело ще го събуди посред нощ, той се отправя към поредния обект. Във всяка жена той пожелава цялата женственост. Силата на пожеланието е винаги в него като неразгадано тайнство, което може да бъде изразено само чрез *музиката*. За Йоханес насладата е творческо естетическа категория, прелъстителско изкуство, свързано с широка култура и научна подготовка, размисъл, психологическа стратегия, философски изводи, индивидуален подстъп към всеки обект на наблюдение и изследване и преди всичко *опитна програма*, проследяване на отделните етапи в овладяването на обекта и регистрирането им в дневника, а това вече е творческо осмисляне на целия процес. При него играе роля *словото*, то е главното средство в стратегията на прелъстителското изкуство. При Дон Жуан, този демон на развихрена еротичност и ненаситна сексуалност, но и на весело жизнелюбие, олицетворение на древния Пан, на непосредствената природна еротична игра, за откриването и регистрирането на любовниците се грижи слугата Лепорело, докато тук Йоханес няма нито съучастник, нито довереник, той е автор и изпълнител, свършен организатор и актьор, който не се нуждае от помощници, макар да включва в действието и лелята, и приятелките на Корделия, и обожателя й Едуард, за да раздвижи динамично интригата, но те са чисто и просто персонаж в изготвения от него стратегически сценарий, подчинени на неговата режисура шахматни фигури, които той направлява и движи с логиката и уменията на опитен майстор.

И така, сензационното заглавие „Дневникът на прелъстителя“ има много малко общо с понятието „прелъстител“, то е свързано със *жаждата за разгадаването на любовта като феномен*, не като похотлива страст, а *като естетическо-биологична същност*, като екзистенция и смисъл на съществуването, като еротична игра, а играта е извор на наслада и красота, динамичен живот на субекта чрез обекта или по-скоро чрез обектите на неговото екзистенциално съдържание, което се превръща в мит. В тази представа за живота има нещо от гръцката митология, от еротичната динамика на гръцките богове, не от примитивния нагон на Пан, а от жаждата на Зевс да бъде едновременно и бог, и човек, от неговата прелъстителска стратегия по отношение на богини, нимфи и смъртни жени (Летò, Деметра, Семела, Леда, Европа, Антиопа, Йо, Калисто, Алкмена и др.), сякаш и той търси *единството в множеството*. Това не са вулгарни похождения, те са облъхнати във всеки миг от поетичния, от романтика, от драматични страсти и напрежения, но и от нехайство и безразличие след приключването на

всяка любовна авантюра, за да се залови за нея като за брънка от непрекъснатата верига новото звено. Иначе митологията би се лишила тъкмо от най-съществената си първооснова на пълнокръвен живот, многостранен и безкрайно интересен в своите съдбовни сплитания, драматични конфликти на страсти и съперничества, на любов, ревност, омраза и отмъщение, но и напълно чужд на всякакви морални повели. Със същото нехайство и безразличие и Йоханес се отнася към Корделия, към обекта на прелъстителската си стратегия. Изграждането на Корделия като духовна еротика и разцъфтяването ѝ в съвършен естетически образ е дело на неговото изкуство, но докато до момента на пълната реализация на плана тя е вездесъщата му мисъл, след постигането на целта тя е вече минало. . . „Връзката е загубила уханиято си — излезне ли съпротивата, любовта се превръща в слабост и навик.“ Колкото и парадоксално да звучи, тъкмо в този върховен миг, когато той я чувства вече напълно чужда, тя добива съдбовната увереност, че е напълно „негова“:

„Бягай, където искаш, аз все пак съм твоя, върви на края на света, аз пак съм твоя, дори в смъртния си час пак ще бъде твоя . . . оттук насетне за мене няма друго щастие, освен да бъде твоя робиня; да, твоя съм, твоя, твоя, твоя, твоя зла орис“ (с. 74).

Всъщност тези думи са пак внушения и реминисценции от неговите писма, само че с обратен адрес и вариирани малко по-другояче, защото са преминали през емоционалния свят на жената. Този етап в душевното ѝ развитие е вече неотменно приключен за Йоханес, така че писмата ѝ не подразват любопитството му ни най-малко и той ги връща назад неразтворени, а ги връща, защото знае добре съдържанието им, та нали тя е негов продукт, а той не обича да се връща към вече приключени глави от живота си, защото това ще бъде освен среща с нея и среща със самия себе си. Със себе си ли? Не, по-скоро с психическата травестия на прелъстителя, който по силата на стратегическа необходимост е двуличен, искрен и неискрен, верен или неверен на себе си, когато твърди в писмата или разговорите, че „тя е цялото му богатство, че не притежава нищо, защото принадлежи на нея, че не съществува вече, за да бъде само на нея“ (с. 201). Истината, и то безпощадната истина е затворена в дневника — огледалото на неговия неподправен живот, на неговото прелъстителско изкуство, на неговата завоевателна стратегия и той винаги може да го разтвори, за да изпита естетическа наслада, докато експериментът с този обект е безвъзвратно приключил. Светофарът показва зелена светлина към следния по ред обект и Йоханес е обладан от треската на изследователя.

Дневникът започва на 4 април и завършва на 25 септември, значи обхваща почти половин година, но с големи календарни скокове и отделни фрагменти без дата, когато преживяването напират или се бърза да се запише интересно хрумване, преди да е потънало в гмежта от мисли, философски спекулации или поетически навеи. Така животът за него е динамична жагда за красота, еротична наслада, многообразна функционалност на битието, извор на философски познания, застоят е умора, отпадане на жизнените сили, смърт в живота.